

РЕЦЕНЗИЯ

на

дисертацията на доц. Дилян Николаев Николчев

на тема

„Екзарх Стефан в разработките на Държавна сигурност преди и след 9 септември 1944 г. (Историко-канонично изследване)“

за присъждане на образователната и научна степен “доктор” по научната специалност „Теология“ в професионално направление 2.4. „Религия и теология“ от научно жури на СУ „Св. Климент Охридски“

Тази рецензия е написана и представена на основание решение на Факултетния съвет на Богословски факултет от 26.03.2015 г., и последваща заповед на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“ № РД 38-213/01.04.2015 г., както и на решение на научното жури по процедурата (протокол №1/07.04.2015 г.).

1. Данни за процедурата

След представяне на почти завършения дисертационен труд и положително решение на катедра „Практическо богословие“, потвърдено от Факултетния съвет на БФ (Протокол № 6/17.02.2015), със заповед на Ректора на СУ РД 20-472/23.02.2015 г. Дилян Николчев е зачислен на докторантура на самостоятелна подготовка по професионално направление 2.4. Религия и теология (Църковно право), считано от 25.02.2015 г. Предварителното обсъждане в катедрата бе проведено на 24.03.2015 г. На това заседание (Протокол № 9) първичното звено констатира спазване на законовите изисквания по процедурата и готовност на дисертационния текст за защита. Решението на катедрата е потвърдено от ФС на БФ на 26.03.2015 г. (Протокол № 8) и с Ректорска заповед RD 20-725/01.04.2015 г. докторантът е отчислен с право на защита. Съответно със заповед на Ректора на СУ РД 38-213/01.04.2015 г. е определен съставът на научното жури и е определен срок за защитата – до 30.07.2015 г.

На първото си заседание журито (Протокол № 1/07.04.2015 г.) прецени, че процедурата е организирана при спазване на всички законови изисквания. След проведените разисквания, за Председател беше избран доц. д-р Павел Павлов, а за рецензенти доц. д-р Русалена Пенджекова и доц. д-р Павел Павлов.

На останалите членове (проф. д-р Гълъбина Петрова, доц. д-р Михаил Груев и д-рн Момчил Методиев) беше възложено да изготвят писмени становища. Като срок за предаване на рецензии и становища е определен 25.05.2015 г., а като дата за второ заседание – 26.06.2015г. Всички срокове са спазени.

2. Данни за докторанта

Дилян Николаев Николчев е роден на 18.03.1961 г. Завършва Богословие в ДА „Св. Климент Охридски“ през 1986 г. и Право в ЮЗУ „Неофит Рилски“ през 2009 г. и двете с магистърска степен. Дипломиран специалист (1999 г.) по Римско право в ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“. В трудовата си кариера е учител по история, технически редактор в Синодално Издателство, емигрант в Испания (1991-1993 г.). След завръщането си в България е хон. асистент (1994 г.), от 1995 г. асистент, от 1997 г. ст. асистент, от 2000 г. гл. асистент в БФ на СУ. От 2006 г. е Доцент по Църковно право в БФ на СУ „Св. Климент Охридски“ (диплома № 23824/2006 за придобито научно звание „доцент“, ВАК).

Николчев е бил член на редколегията и Гл. редактор на сп. Богословска мисъл, Ръководител на множество социални и научни проекти, Ръководител на катедра и Председател на Общото събрание на БФ. Бил е Секретар и Председател на секция „Богословски науки“ към СУБ. Към днешна дата той има над 100 публикации: 1 монография, две студии и множество статии в български и международни научни издания.

3. Данни за дисертацията

Запознах се детайлно с представения текст за дисертация. Познавам работата на колегата Николчев и по-конкретно неговите научни издирвания в областта на новата история на БПЦ и мястото на висшата йерархия в нея. След отварянето на досиетата на агентите и сътрудниците на ДС от средите на духовенството и академичните структури доц. Николчев със завидно усърдие изследва тази тема, която дейност е увенчана от редица негови публикации.

Представеното за рецензиране научно изследване **„Екзарх Стефан в разработките на Държавна сигурност преди и след 9 септември 1944 г. (Историко-канонично изследване)“** съдържа общо 697 стандартни печатни страници. То се състои от Предговор, Увод (в 10 точки), Четири глави (с множество точки), Изводи и Заключение. Научният апарат включва списък на Използваните извори и литература и 1795 бележки под линия.

Темата е много ясно очертана, притежава изключителна актуалност, тъй като ни занимава с въпроси, които са изключително важни за периода в който живеем – наследството на тоталитарния комунистически период в България.

Оригиналният характер на разглежданата тема се дължи и на решението на автора да се занимава и да очертае делото и личността на Екзарх Стефан така, като те са представени и описани в досието му, създадено от тайните служби в България преди и след 1944 г.

В **Предговора** авторът заявява своя „самостоятелен прочит и интерпретация на поставените за изследване проблеми“. Тази самостоятелност, понякога крайна проличава в цялото съчинение.

В **Увода** ясно са определени обектът, предметът, целите, задачите и методите на изследването. Определени са точно хронологичните рамки. Заявени са основните архивни източници при работата по заявената тема. В тази част авторът оценява и основните литературни източници, които, в по-голяма или по-малка степен, са свързани с разглеждания период и проблематика. Поради твърде специализирания характер на поставената тема авторът дава кратка история и характеристика на ДС и нейния агентурен апарат.

В **Първа глава**, озаглавена *Живот и дейност на Стоян Попгеоргиев Шоков – духовника Стефан (1878-1944)* (с. 45-236) авторът в 9 отделни части много детайлно се спира на различни аспекти от живота на екзарха, отразени основно в неговото досие в тайните служби. Тази глава обхваща по-голямата част от живота на главния герой на изследването (66 от 79 г.). В тази част авторът много сполучливо разкрива различни страни от живота на бъдещия екзарх. Читателят ще открие много нови, неизвестни моменти от неговия живот. Прави впечатление обаче и противоречивият, двойствен характер на главния герой: сътрудничество с ВМРО и радетелство за южнославянско единство, близост до превратаджиите и т.н.

Във **Втора глава** – *Митрополит и екзарх Български Стефан – от осанна до разпни го (9 септември 1944 г. – 5 септември 1948 г.)* (с. 237-376) авторът много умело разкрива участието на екзарх Стефан в тези особено съдбоносни за България и БПЦ четири години. Митрополит Стефан е тази компромисна и същевременно изключително амбициозна фигура, която трябва да преведе Църквата през този сложен период. Много скоро обаче се изчерпва прословутата дипломатичност и умение за политическо лавиране на новия Екзарх. Очевидно с новата власт шега не бива – екзархът е „пенсиониран“ точно на 70 години. Тази част от съчинението е особено поучителна и трябва да се чете внимателно, особено от духовници, възнемеряващи да се отдадат на политиканство.

В **Трета глава** – *Превратът срещу екзарх Стефан* (с. 377-514) авторът разкрива събитията около оставката и оттеглянето на екзарха. Тук с

проникновение и професионализъм са привлечени множество детайлни канонични аргументи срещу неговото отстраняване, особено в качеството му на Софийски митрополит. В крайна сметка обаче тази оставка остава в новата памет на родната ни църква преди всичко като лоша преценка на ситуацията от страна на екзарха и подценяване на събратята в Св. Синод.

В **Четвърта глава** – *Заточеникът екзарх Стефан под контрола на ДС* (с. 515-667) разкрива трагичната съдба на един възрастен човек, изоставен от своите съратници, заточен и контролиран от комунистическите служби. Попадайки в една изключително необичайна ситуация – заточен в едно село, паркетният духовник от Цариград, Женева и София има рядката възможност да преосмисли своя живот и дейност. Текстовете на екзарха от този период са особено проникновени. В тази част авторът детайлно разглежда въпроса и за погребението и завещанието на екзарха – екзархът иска твърде човешки, обикновени неща, но те едва ли се полагат на един Екзарх и Предстоятел.

В **Заключението** авторът аргументирано обобщава постигнатите резултати и определя приносните моменти в дисертацията. Тук е включена и задължителната декларация за авторство на текста.

Списъкът с използваните извори и литература включва десетки фондове, с множество архивни единици, публикувани извори, както и 212 заглавия. Впечатлява работата с непубликувани архивни материали.

Авторефератът вярно отразява съдържанието на дисертационния труд

4. Публикации

Конкретно по темата на дисертацията доц. Николчев представя три публикации, макар че голяма част от по-новите му публикации пряко или косвено са свързани с проблеми, на които е посветен настоящият труд.

Нямам съвместни публикации с Делян Николчев.

5. Академични качества на дисертационния труд

Вярно е, че за личността и делото на Екзарх Стефан има вече издадени, стари и нови, няколко монографии, но те имат друг характер и разглеждат темата в друга перспектива.

Веднага искам да кажа, че по никакъв начин не смятам обемът, надхвърлящ нормалните рамки за дисертация, за предимство – напротив, но в конкретният случай той е неизбежен. Още от самото начало на запознаването ми с текста търсех варианти за разделяне, които да предложи на автора. Но с прочитането на целия текст съм напълно убеден, че това не е възможно и ако се направи би навредило на монолитността и от там на качеството на самото

съчинение. При всички положения бих желал убедено да споделя, че не само обемно, но и по съдържание и по изпълнение този текст надхвърля значително изискванията за дисертационно съчинение.

Планът на дисертацията е оптимален. В увода ясно са посочени целите, методите и обекта на изследването. Планът на главите е балансиран и ясно очертава главните етапи от живота и дейността на последния български екзарх. Съчинението е изпълнено в традициите на историко-архивистичната методология с елементи на канонически анализ и интерпретация. Хронологичните рамки са много ясно очертани. В техническо отношение работата е изключително прецизна.

Едно от основните достойнства на труда е неговата документална стойност. Текстът се основава преди всичко на архивните документи съхранявани в досието на екзарх Стефан от тайните служби на България – преди и след 1944 г., което е достъпно в Архива на Комисията за разкриване на документите и обявяване на принадлежност на българските граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия. Работата с подобен архив е доста хлъзгав терен, защото данните са събирани главно от агенти и секретни сътрудници, които често са злонамерени и разчитат на тайния характер на тяхната работа. За да избегне тази *едностранчивост* доц. Николчев скрупулъзно се стареа да сверява и засича информацията, както от други архиви, от публикации в пресата, така и от голямо множество привлечена научна литература.

Колегата много често говори за обективност на изследването (обективно, в идеален план, изследване, по мое мнение, не съществува). Колкото позадълбочено обаче човек зачита текста непрекъснато се натъква на неговата преднамерена положителна субективност по отношение на екзарх Стефан. Картината, която ни рисува авторът, често ни представя един доста странен, от гледна точка на представата за духовник, образ, който доц. Николчев с последователност непрекъснато защитава. Тази *емоционалност* на автора придава на изследването жив характер – той се опитва да оправдава, да прощава, да защитава една личност която, независимо от личните достойнства и недостойнства, е незаслужено онеправдана и подложена на забравата. Църквата е пространство не на *забравата*, а на *вечната памет*.

Приноси

В научно отношение изследването има приносен характер в не малко пунктове, които дисертантът правилно, но по мое мнение твърде скромно, е посочил в Заключение. Самият избор на темата е принос, поради актуалността на проблематиката. Най-същественният принос обаче е

„самостоятелният прочит и интерпретация“ – методът и начинът по който колегата доц. Николчев представя и защитава, от перспективата на изминалото историческо време (близо 60 г. след смъртта на екзарх Стефан), личността на първойерарха. Историческото изследване не е прескачане в отминали исторически епохи, отминалото историческо време е по-скоро увеличително стъкло, което прави по-ясни контурите на отделни събития и личности. Разкриването на историческата истина и реабилитирането паметта на отделни важни исторически личности е въпрос и на отговорност, особено когато тези личности са неоснователно обругавани от политическата пропаганда в течение на десетилетия в услуга на определена идеология. Работата с архива на ДС дава възможност да се отвори пътя към изпълнението и на тази не лека задача.

Това обемисто изследване може успешно да послужи за разрушаването на множество погрешни стереотипи, натрупани през годините и за изясняване на редица, както политически, така и държавно-църковни отношения и събития в новата ни история. Всичко това прави труда на доц. Дилян Николчев ценен принос в областта, както на българската църковно-канонична, така и на гражданската ни история и след окончателното завършване на процедурата непременно трябва да бъде публикуван.

Критика

Естествено, работейки основно върху досието на екзарх Стефан авторът ни разкрива главно втория план в неговия живот, но в текста много често липсва първият. Въпреки очакването за просопография, в това обемисто документално-литературно съчинение не се открива баланс между личностност, събитие и историчност – личността се губи зад текстовете и архивните единици. Вероятно самата специфика на работата с архив на тайните служби понякога придава на труда белезите на апокриф. Днес в литературата и публицистиката това е доста хитов жанр, но не е характерен за богословските изследвания. Основният принос на богословието е особената перспектива, която гледа на историята като Откровение, като разкриване на Божия план за спасение. Без тези неща „богословският поглед“ е само една претенция.

Усеща се някакво раздвоение: от една страна авторът се опитва да защитава и оправдава главното действащо лице, а от друга страна понякога се впуска в критикарско-клюкарския тон на досиетата по отношение на църквата и християнството, характерен за соцпериода. В крайна сметка се получава един доста парадоксален образ на йерарх, който не привлича, не вдъхновява, не служи за пример. Авторът си позволява в самия край на съчинението да дава екзарх Стефан за пример. Така изграден образът на главния герой едва ли би

могъл да бъде пример за духовник! И да се говори, че той е „последна бариера“ пред комунизма в Църквата ми се струва пресилено.

Тук обаче е съществено да се подчертае, че един метод на изследване, който се основава на архивни материали на секретните служби, крие не само споменатите по-горе предизвикателства, но и много нови изследователски възможности. В този смисъл дисертационният труд поставя едно много обещаващо начало. Най-сърдечно пожелавам на автора да продължава разработването на предложената методология по начин, който по-явно да отчете корективната балансираща роля на други, несекретни и по-малко манипулирани материали.

6. Заключение

В заключение бих искал да изразя убеждението си, че представеният дисертационен труд представлява богато документирано и професионално изпълнено изследване, което, внася съществен принос по изследваната тема. Трудът показва отлична подготовка, умение за работа с документални източници, много добра библиографска осведоменост, респектиращи познания в областта на „историята на Църквата и мястото ѝ в обществено-политическите процеси в България и в света през първата половина на миналия век“. Дисертацията е писана не само с вещина, но и с вдъхновение. С приносите си, със своята пълнота и прецизност на изпълнението, работата напълно отговаря и дори надхвърля изискванията за дисертация за присъждане на научната и образователна степен доктор. Казаното дотук ми дава основание да подкрепя дисертацията и да призова и уважаемите членове на научното жури да присъдят на доц. Дилиан Николчев образователната и научна степен „доктор“.

24 май 2015 г., София

Доц. д-р Павел Павлов